Čeněk Pavlík, Michal Vitanovský

ENCYKLOPEDIE KACHLŮ v Čechách, na Moravě a ve Slezsku

Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance

NAKLADATELSTVÍ LIBRI
PRAHA 2004

Ukázka z knihy nakl. Libri
www.libri.cz
libri@libri.cz

© Čeněk Pavlík, Michal Vitanovský, 2004
Illustrations © Čeněk Pavlík, 2004
© Libri, 2004

ISBN 80-7277-238-4

OBSAH

Předmluva . . . 7
Úvod . . . 9
Historie a funkce . . . 9
Konstrukce . . . 9
Vývoj kachlových kamen po odeznění renesance . . . 11
K typologii kachlů . . . 12
Tvorba a výroba kachlů . . . 14
Stavba kamen . . . 15
Kachle jako artefakty . . . 16
Vývoj gotického slohu u nás a jeho projekce na kachlové reliéfy . . . 16
Raná gotika . . . 17
Vrcholná gotika . . . 17
Pozdní gotika . . . 19
Renesance a proměna kachlových reliéfů . . . 21
Pronikání renesance, změny v technologii a formě . . . 22
Nové ikonografické typy . . . 24
I. Náboženské motivy . . . 27
II. Mytologie, alegorie, fantastika . . . 63
III. Světské motivy . . . 84
IV. Heraldika . . . 125
V. Architektura . . . 157
VI. Ornament . . . 173
Obrazová část . . . 189
Soupis . . . 317
Seznam lokalit nálezů . . . 444
Seznam lokalit uložení . . . 449
Literatura o českých, moravských a slezských kachlích . . . 453
Literatura o zahraničních kachlích . . . 463
Všeobecná historická a uměnovědná literatura . . . 466
Poděkování . . . 469

PŘEDMLUVA

Studium gotických a renesančních kachlů je relativně mladá specializace, která se stále rozvíjí. Má dnes u nás k dispozici přes 100 000 těchto pozoruhodných předmětů, někdy celých, častěji však ve formě fragmentů. Mnohé z nich se dají rekonstruovat. Každý rok se při vykopávkách anebo náhodně objevují další kachle, jiné, již dávno objevené, čekají v muzejních depozitářích na zpracování. Rozsah studovaného materiálu proto zdaleka není konečný. Jsou však i případy, kdy vinou nezájmu a nepochopení část materiálu bez jakékoli dokumentace zaniká. To se stává zejména u renesančních kachlů, které dosud i někteří odborníci považují za „příliš mladé". K tomuto bohatství danému množstvím je třeba připočíst specifickou kvalitu našich, zejména gotických kachlů, totiž jejich mimořádnou ikonografickou rozmanitost a často velmi dobrou, někdy i vysokou výtvarnou úroveň.

Kachle jsou objektem zájmu jednotlivých historiků již od 19. století, ale základ jejich komplexního odborného hodnocení položil až Zdeněk Smetánka roku 1968 svou studií *Technologie výroby českých kachlů od počátku 14. století do počátku 16. století*. Následovalo množství dalších prací, jejichž autoři zpracovávali jednotlivé nálezy, tematické soubory, nebo i jednotlivé, něčím pozoruhodné kachle. Zatím jediným dalším syntetickým dílem je kniha Zdeňka Hazlbauera *Krása středověkých kamen* z roku 1998, která pojednává o rozsáhlé skupině českých kachlů s církevní tematikou. Pokračuje publikování dílčích prací, které prohlubují naše vědomosti, ale ke komplexnímu pohledu na téma pochopitelně nedospívají. Metodické přístupy odpovídají odbornosti autorů. Nejčastěji jde o pohledy archeologů a historiků, kteří se při zpracovávání kachlů řídí zásadami svých profesí. Historiky umění, jejichž polem působnosti je zejména ikonografie, zatím české kachlové reliéfy ve větším rozsahu neoslovily. Své názory vyjádřili i sochaři, keramici a hrnčíři, zejména v oblasti tvorby a výroby kachlů. Společné úsilí odborníků různých profesí vede k pozitivním výsledkům, a podobně jako jinde, i v tomto oboru představuje perspektivu.

S každou novou prací se o našich historických kachlích dovídáme víc. Praxe ale již léta kreslí obrys prázdného místa. Nikdo zatím neměl možnost podívat se na celek, neměl možnost z perspektivy celkového pohledu porovnávat, identifikovat, kombinovat. Mnoho zlomků kachlů zůstává němých, vztahy mezi lokalitami dostatečně nevyvstávají, souvislosti často zůstávají, ke škodě věci, skryté. Autoři knihy, kterou otevíráte, se pokusili mezeru zaplnit rozsáhlou studií mající podobu roztříděného a komentovaného souboru 1350 kreseb kachlových reliéfů z Čech, Moravy a Slezska z období cca od roku 1300 do roku 1600. Úkolem knihy není představit naše gotické a renesanční kachle formou specializované práce, jaké publikují archeologové nebo historikové v odborném tisku. Jde v podstatě o ikonografický atlas, který má jako takový sloužit pro základní orientaci a zejména umožňovat ucelený pohled.

V obecněji koncipované úvodní části získá čtenář stručné základní informace o vývoji kachlových kamen, jejich funkci a konstrukci, aby se v dalším textu jeho pozornost postupně orientovala na hlavní téma, kachlové reliéfy sledovaného období. U nich je důraz kladen na náměty a způsoby jejich zpracování, slohové formy, rozdílnou uměleckou úroveň, vztahy k dalším uměleckým disciplinám, vzájemné vazby a historický kontext.

Obsahově je kniha rozdělena do šesti základních tematických oddílů:

I. Náboženské motivy
II. Mytologie, alegorie, fantastika
III. Světské motivy
IV. Heraldika
V. Architektura
VI. Ornament

Tyto oddíly se promítají do tří hlavních částí – textové, obrazové a soupisové.

Teoretická část je provázena výběrem obrazových ukázek, jež kompoziční hodnoty a krásu reliéfu dobře ilustrují. Texty stručně seznamují s jednotlivými exempláři a přibližují jejich náměty, úroveň a širší souvislosti. Důraz je kladen na typické případy anebo exempláře něčím neobvyklé. Proto není každému kachli věnována stejná pozornost a některé zde nejsou zmíněny vůbec, protože každý kus má své místo v soupisu i s minimálním popisem. Tam, kde není téma reliéfu jednoznačně určeno, uvádě-

jí se možné varianty výkladu. K tomu jsou citováni odborníci, kteří se takovým kachlem již zabývali a jejichž práce je autorům známa.

Následující obrazová část umožňuje souvisle sledovat vývoj jednotlivých námětů, případně jejich vzájemné vztahy a ovlivňování. Tabulky lineárních kreseb ukazují různé autorské přístupy k realizaci reliéfů, zvláštnosti kompozic, oblibu a šíření některých výtvarných řešení, výjimečné nebo naopak opakované detaily. Mohou posloužit i jako vzorník pro určování dalších nálezů, které jsou často ve fragmentárním stavu.

Soupisová část uvádí u každého kachle pod pořadovým číslem v co nejúplnější možné míře údaje o druhu, motivu, stupni zachování, velikosti, typu, slohu, dataci, lokalitě nálezu, lokalitě uložení, analogiích a poskytuje též odkazy na literaturu. Čtenář tak získá nejen všechny základní údaje, ale v případě potřeby si může jednotlivý kus vyhledat v literatuře nebo přímo v místě uložení. V závěru jsou nezbytné rejstříky a přehled literatury.

Při výběru kachlů byl brán zřetel, pokud to bylo možné, na rovnoměrné pokrytí teritoria země. Podobně tomu bylo i ve snaze o vyvážené zastoupení témat a žánrů reliéfů tak, aby byla zachycena jejich co možná nejširší škála. Tato snaha se musela samozřejmě přizpůsobit realitě. Kachlové nálezy nejsou všude stejně četné a podobně i struktura námětů reliéfů se často živelně přizpůsobovala oblibě a módě. Od některých oblíbených témat jsou i desítky variant, jiná se vyskytují jako unikáty. Je nemálo celých kachlů i jejich fragmentů, u nichž není známo místo nálezu. Také jednoznačné určení námětu a slohové zařazení není vždy možné; občasná nejistota v těchto směrech není u kachlů neobvyklá. Plyne mimo jiné z dosavadní nedostatečné zpracovanosti předmětu, kterým se zabýváme.

Základem pro obrazovou část byly již publikované práce s kresebnými nebo fotografickými přílohami. Laskavostí některých autorů byly poskytnuty i materiály připravené k tisku. Dalším zdrojem byly dosud nepublikované kachle uložené v soukromých i veřejných sbírkách. Do finální podoby souboru nebyly pojmuty všechny kresby, které pro něj byly původně určeny. Desítky jich zůstaly nepoužity, a to ze dvou důvodů. Poměrně značné množství kachlů se od sebe ikonograficky zásadně neliší, a tak by nemělo smysl rozšiřovat sérii jednoho námětového typu. Jindy nedali souhlas jejich majitelé anebo autoři, kteří se je chystají publikovat.

Při úvahách, jakým způsobem obrazově dokumentovat připravovanou práci, bylo rozhodnutí evidentní. Praxe již dávno ukázala, že v případě kachlů, jakož i dalšího archeologického materiálu je většinou fotografie nedostatečná nebo zavádějící a nejspolehlivější je kresba. V našem případě je to kresba lineární, doplněná střídmým stínováním schopným vyjádřit plasticitu reliéfu. Soubor kreseb, které jsou prací prvního z autorů této knihy, vznikal více než čtyři roky. Co do formy jde o vědeckou kresbu, jejímž hlavním cílem byla maximální přesnost a věrnost předloze. Dosáhnout tohoto cíle nebylo vždy snadné, například vzhledem k známé nedokonalosti otisků a také k častému poškození a neúplnosti kachlů. Nedokonalé otisky a také fragmentárnost materiálu byly překážkou, kterou autor překonával, když to bylo možné, pomocí více kusů jednoho typu kachle a překrýváním několika různých fragmentů téhož typu, někdy i z více lokalit. Výsledkem občas bývá rekonstrukce reliéfu, který v takové kompletnosti reálně nemáme. Chybějící části kreslíř někdy naznačil čárkovanou linií. V zájmu přehlednosti nejsou zakresleny obrysy jednotlivých částí kachlů sestavovaných z více zlomků. Ačkoli kresby plní lépe funkci obrazové přílohy, své místo našly i fotografie. Ve formě bloků doplňují tematické oddíly se záměrem zprostředkovat čtenářům pocit z autentických exemplářů.

Není snad třeba dodávat, že tato práce neusiluje o úplnost. Představuje dílčí syntézu omezenou nejen rozsahem knihy, ale i materiálem, který byl v daném časovém úseku k dispozici. Jiné omezení je dané jejím zaměřením. Soustřeďuje se jen na reliéfy kachlů a nechává stranou ostatní významné aspekty, jako archeologické údaje, materiálové a technologické hodnoty atd.

Pro další bádání zůstává nadále velký prostor. Možná někdo vytvoří například katalog orientovaný na technickou stránku historických kachlů. Ten by shromáždil, přetřídil a doplnil dosavadní kusé informace o bohatství tvarů kachlových komor, odhalil dosud skryté zákonitosti konstrukční, seznámil s druhy nalezených výmazů, s typy kamnových podstavců, s různými technikami povrchových úprav. Shromáždil by také skrytá a zatím málo probádaná technická zařízení, jako jsou pomocné železné konstrukce, nosné desky, kouřovody; na tomto základě by bylo možné odpovědět na některé ze zatím otevřených otázek, jako je třeba životnost kamen. Taková práce by určitě prospěla komplexnímu pohledu na studovaný materiál. Byla by dalším krokem k žádoucí syntéze.

Úplné zpracování korpusu našich historických kachlů představuje kvalitativně vyšší a velmi náročný cíl, ke kterému se snad někdy vydá jiný autorský kolektiv. Autoři této práce doufají, že jejich kniha bude jednou z praktických pomůcek na zmíněné cestě.

Úvod

HISTORIE A FUNKCE

Lidská společenství se musela odedávna přizpůsobovat podmínkám teritorií, ve kterých žila. Kromě dalších determinant zejména klimatické podmínky spolurozhodovaly třeba o tom, co lidé v daném místě jedli, jak se oblékali, čemu věnovali nejvíce času a úsilí. Čeho byl někde přebytek, toho se jinde nedostávalo, a naopak. Zatímco v jižně položených zemích byly problémy s nedostatkem tepla takřka neznámou věcí, v našich zeměpisných šířkách tomu bylo zcela jinak. Prostá skutečnost periodicky se opakujících období zimy stavěla u nás člověka vždy do existenciální situace. Pokud si z jakéhokoli důvodu nedokázal zajistit na zimu relativně teplý obytný prostor, nepřežil. Rozsáhlé lesy, které ho obklopovaly, mu naštěstí skýtaly dostatek paliva a zkušenosti předchozích generací vyvinuly techniku, jak si ve svém obydlí topit. Oheň v ohništi poskytoval kromě tepla a světla také možnost tepelného zpracování potravy a zpočátku i ochranu před zvěří. Oheň sloužil, jeho různorodé možnosti se postupně osamostatňovaly, ale ohniště, které se časem přesunulo do interiéru, bylo v mnoha ohledech nedokonalé. Bylo s ním spojeno nebezpečí požáru, kouř, nutnost manipulace s palivem a popelem v uzavřené místnosti a ovšem nízká efektivita. Jisté zušlechtění tohoto otopného typu do podoby krbu ho nezbavilo většiny vyjmenovaných nevýhod. Člověk měl tedy dobré důvody nezůstávat u poznaného a hledat lepší řešení.

Vynález kamen, jeden z mnoha civilizačních posunů, k nám přišel ze západní Evropy, kde se nejjednodušší typy začaly stavět již v 9.–10. století, snad v alpských klášterech. Bezprostředním impulsem byla potřeba bezpečně a efektivně vytápět velké prostory kamenných staveb. Vynález pak postupně přejímaly stále další a další regiony s podobnými klimatickými podmínkami. U nás se změna systému vytápění začala výrazněji projevovat na přelomu 13. a 14. století. Kamna se zřejmě prosazovala především svou hospodárností a výkonností. Podle odhadů se při topení v krbech bez užitku ztrácelo asi 85 % tepla. U kachlových kamen představovaly tyto ztráty 30–40 %. Důležitou roli hrálo umístění topného tělesa. Zatímco krb byl do značné míry součástí zdi, kachlová kamna situovaná v prostoru ohřívala vzduch celým svým povrchem, vyvolávala tak jeho žádoucí cirkulaci a stejnoměrné prohřívání. Proti krbu, který poskytoval teplo jen ve své bezprostřední blízkosti, zajišťovala kamna rovnoměrnou teplotu celé místnosti. Nepříjemnou vlastností krbů byla skutečnost, že po vyhasnutí rychle vychladly. Oproti tomu kamna se projevovala novým fenoménem – svou stáložárností. Ta byla způsobena postupným a pomalým vydáváním tepla naakumulovaného v jejich hmotě v průběhu topení. Možnost obsluhovat kamna z vedlejší místnosti pak odstranila z obývaného prostoru manipulaci s palivem a popelem a zvýšila tak kulturu bydlení. Avšak hlavní inovace, která tak významně prospěla uživatelům kamen, spočívala v úplném uzavření ohně do otopného zařízení. Tím se eliminovalo nebezpečí požárů, metly středověkých sídlišť. V lokalitách s převážně dřevěnou zástavbou, zejména ve městech, jejichž domy těsně sousedily, se propuknuvší oheň šířil neobyčejně rychle. V roce 1503 shořelo v Praze na Malé Straně 60 domů a v letech 1502–25 vyhořelo v českých a moravských městech dohromady asi 2 000 domů. Jestliže se v takové situaci nabízelo bezpečnější vytápění, pak je jisté, že o ně byl zájem. Krby nemohly v této konkurenci dlouhodobě obstát, a tak se kamna stále víc prosazovala do obytných místností hradů, tvrzí, klášterů a pak i měšťanských domů a obydlí venkovského lidu. V 15. století se u nás tento systém vytápění stal postupně převládajícím a v 16. století zcela dominoval.

KONSTRUKCE

Žádná ze středověkých kachlových kamen se do našich časů nezachovala. Nejstarší nám známá stojící historická kamna jsou na hradě salcburských arcibiskupů. Jsou přesně datována letopočtem 1501, ale i tento unikát byl upravován a zdá se, že nestojí na původním místě. Určitou představu o podobě původních typů kachlových kamen proto čerpáme z grafiky, knižní a nástěnné malby, případně z analogií s lidovými kamny. Důležitým zdrojem jsou samozřejmě archeologické průzkumy, které nám po-

skytují množství zlomků i celých kachlů, materiál, který je spojoval i další součásti kamen. Informují nás také o situování kamen v historických objektech, o velikosti místností, ve kterých fungovaly, o prostorových souvislostech. Příkladem za jiné je mimořádný objev několika destruovaných kachlových kamen in situ v bývalém manském domě na hradu Křivoklát pocházejících z let 1400 až 1422.

Nosnou konstrukcí nejstarších kachlových kamen byl hliněný válec nebo hranol zakončený kopulí. Do tohoto tělesa byly vsazovány kachle, aniž na sebe bezprostředně navazovaly. Prostor mezi nimi byl vyplněn hlínou. Kachle této počáteční fáze byly vlastně obyčejné, na kruhu točené hrnce válcovitého nebo kónického tvaru, po vypálení zapuštěné do stěny kamen dnem dovnitř. Právě jejich dno se dostávalo do přímého styku s teplem uvnitř kamen a šířilo ho do místnosti. Nový princip vytápění byl zcela utilitární a v této fázi neměl žádné estetické ambice. Kamna podobného typu dlouho přežívala v lidové kultuře.

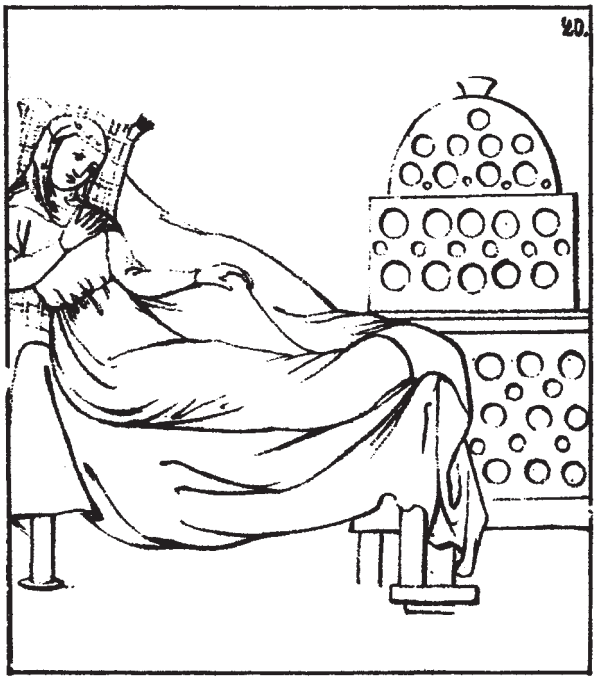

Jedno z nejstarších zobrazení kachlových kamen. Kresba podle švýcarské fresky ze 14. století

Velká změna, která ovlivnila architekturu kamen i jejich základní článek kachel, vyplynula opět z konstrukce a funkce. U stávajícího starého typu kamen přicházelo do přímého, tedy i žádoucího styku s teplem jen dno kachlů. Navíc jejich kulatý tvar vyžadoval při stavbě množství spojovacího materiálu, výmazů, a tím se omezoval i počet kachlů na kamnech. Stavitelé i uživatelé kamen tato omezení pociťovali, a odtud byl jen krok ke změně, která měla odstranit nevýhody dosavadního, nijak tvarově nekorigovaného hrncového kachle s kruhovým ústím. Jednalo se o prostou operaci, kterou provedl hrnčíř sedící nad právě dotočeným hrncovým kachlem. Ve snaze o výhodnější tvar stlačil měkké kruhové ústí kachle ze čtyř stran do podoby čtverce nebo obdélníku se zaoblenými rohy. Časem došlo i na logické pokračování této operace. Ta vedla k překrytí čtvercového ústí kachle plátem hlíny a k odstranění vytočeného dna. Plocha, kterou se od tohoto okamžiku kachel obracel do místnosti, se stala zároveň prostorem pro reliéf a říkáme jí čelní vyhřívací stěna. Kamna, až dosud zcela užitkový objekt, získala estetický potenciál. Vzniklý kachel nového typu byl tvarově praktičtější, prostorově úspornější a zároveň se změnil na stavební jednotku s podobnou funkcí, jakou má cihla při stavbě domu. To mělo významné důsledky. Dosavadní hliněná klenba posetá kachli s kruhovým ústím přestala být jediným řešením a místo ní vznikaly i tvary hranaté v různých kombinacích. Konstrukce jen ze vzájemně navazujících kachlů byla samonosná. Čtvercové nebo obdélné kachle, které ji tvořily, na sebe přímo navazovaly a množství spojovacího materiálu, tedy hlíny výmazů, mohlo být proti předešlému typu kamen minimální. Směrem dovnitř byly teď kachle otevřeny teplu maximem svých ploch a jeho předávání do místnosti se znásobilo. O zvýšení výhřevnosti se staral i promyšlený vnitřní systém tahů, který vedl spaliny co nejvýhodněji tak, aby užití vytvořeného tepla bylo optimální. Také architektura kamen pochopitelně doznala změn a jejich vzhled, jak ho předpokládáme i na základě experimentů, se ustálil do podoby objektu skládajícího se ze tří navazujících částí.

Nejníže položený, první díl je podstavec, jehož funkce je především tektonická. Nese další dva díly nad sebou, a je proto patřičně pevný, většinou vyzděný z kamene nebo cihel. V renesanci je v něm zaklenutý prostor pro ukládání dřeva. Později tento díl nahradily keramické nebo železné podpěry například ve tvaru zvířecích těl nebo jejich částí.

Střední, druhý díl, sokl, obsahuje topeniště. Je vystavěn z kachlů do tvaru kvádru různých proporcí, případně do tvaru krychle. Přikládalo se z vedlejší místnosti, což je v renesanci doloženo a v gotice to předpokládáme.

Horní, třetí díl je nástavec, který nasedal na sokl, a jeho obvod byl proto o něco menší. U něj předpokládáme větší tvarovou variabilitu. Celková výška všech tří dílů dohromady obvykle činila